

René van der Rijst (red.), Toer: filosoferen over God, sep. 2016

Theo Hettema

Richard Kearney: God opnieuw

Wanneer er één woord is om de Iers-Amerikaanse denker Richard Kearney mee te typeren, dan is het wel het woord 'hermeneutiek'. Die term wil ik daarom toelichten en daarbij gelijk iets vertellen over Richard Kearney. Met die achtergrond kijken we dan naar het spreken over God in de optiek van Kearney, en wat dat betekent voor ons denken, doen en laten.

Hermeneutiek: zinvol spreken

In de meest eenvoudige zin van het woord is hermeneutiek de leer van het interpreteren.

Hermeneutiek houdt dan in: nadenken over het begrijpen van teksten, van uitspraken of van gedragingen. In hoeverre moet je bijvoorbeeld de context van iets erbij betrekken om een tekst te begrijpen, een zin die iemand zegt of een gebaar? Daar kun je regels voor formuleren, of in ieder geval proberen onder woorden te brengen wanneer je iets zinvol hebt begrepen.

Het woord hermeneutiek wordt niet alleen gebruikt om de leer van het interpreteren uit te drukken, maar ook voor de stroming in de filosofie en in de theologie die ervan overtuigd is dat je niets zinnigs kunt uitdrukken zonder te interpreteren. Als het gaat om denken, doen of oordelen, dan kun je niet simpelweg de feiten op een rij zetten en veronderstellen dat je zonder interpretaties kunt. Dan houd je jezelf voor de gek en je krijgt heel oppervlakkige betekenissen van een gebeurtenis, ervaring of uitspraak. Heel het leven ben je aan het begrijpen. Met je handelen en ervaren schrijf je aan een levensverhaal of aan het verhaal van een gemeenschap, dat door anderen weer geïnterpreteerd gaat worden.

Geen wonder dat er heel wat filosofen en theologen zijn die hermeneutiek zien als een alomvattende wetenschap of zelfs meer dan dat: een levenshouding en een geloofshouding, een spiritualiteit. Uit zijn op begrijpen van anderen en weten dat je heel wat moeite moet geven om tot begrijpen te komen van wat anders en vreemd is, dat is inderdaad een hermeneutische basishouding.

Die basishouding leunt zwaar op één grote vooronderstelling: dat begrijpen en elkaar zinvol verstaan mogelijk is. Die vooronderstelling kun je niet met pure redeneringen bewijzen. Je kunt alleen tonen dat ze plausibel is door een leven te leiden dat uit is op begrijpen en door te werken aan zorgvuldige en zinvolle interpretatie. Hermeneutiek wordt dan meer dan een visie op het belang van interpreteren. Het wordt ook een opdracht: om in leven en handelen te werken aan onderling begrip.

Richard Kearney: zinvol filosoferen

Wanneer ik zeg dat Richard Kearney een hermeneutisch filosoof is, dan bedoel ik dat in alle drie de betekenissen van het woord, die ik hierboven gebruikte.

Kearney is gepokt en gemazeld in de studie van de hermeneutische filosofie.¹ Geboren en getogen in 1954 in het Ierse Cork, ging hij filosofie studeren in Dublin. Hij studeerde af in Canada bij de beroemde cultuurfilosoof Charles Taylor. Zijn proefschrift schreef hij bij de al even beroemde hermeneutische filosoof Paul Ricoeur in Parijs. In Parijs onderhield hij zich met denkers als Jean-Paul

¹ In Europa wordt zijn naam uitgesproken als 'karnie', in Amerika als 'kurnie'.

Sartre, Emmanuel Levinas en Jacques Derrida. Ieder op hun manier leerden ze aan Kearney wat het belang is van zorgvuldig interpreteren, je dingen eigen maken, ruimte bieden voor het vreemde en beseffen dat niets is wat het zomaar lijkt.

In ruim twintig filosofische boeken, bundels en vele artikelen heeft Kearney dat uitgewerkt.² In deze publicaties richt hij zich op filosofie, politiek, literatuur, film en religie. Met die opsomming is het wel duidelijk dat het bij Kearney niet slechts gaat om een technische leer van het interpreteren, maar om een overkoepelende filosofie van het begrijpen, die zich richt op het geheel van de cultuur en menselijke uitingen.

Hermeneutiek is voor Kearney een levenshouding geworden en daarmee ook een opdracht, die hij ook in zijn huidige werk als hoogleraar in Boston tot uitdrukking brengt. Kearney is politiek zeer bewust en hij probeert zijn hermeneutiek in te zetten in conflictsituaties waar vervreemding en wantrouwen tot geweld leiden. Zo is hij actief betrokken geweest bij dialogische projecten tussen rooms-katholieken en protestanten in Noord-Ierland, tussen Joodse en Palestijnse jongeren en tussen christenen en moslims.

Hernieuwd spreken over God

Het is mogelijk vervreemding te overbruggen, zonder een ander te annexeren. Het is mogelijk te begrijpen, met respect voor wat vreemd is aan een ander. Maar daar is heel wat intellectuele moed, durf en creativiteit voor nodig. Dat is een korte karakterisering van Kearneys denken.

Nu komt de spannende vraag naar voren wat dit kan betekenen voor het spreken over God. Het meest kernachtig heeft Kearney zich daarover uitgelaten in het boek *Anatheism: Returning to God After God* (2010). 'Terugkeren tot God na God' dat is de filosofische intentie die Kearney voor ogen heeft met wat hij 'anatheïsme' noemt.

Het boek *Anatheism* werd in het Frans vertaald als *Dieu est mort, vive Dieu: Une nouvelle spiritualité pour le III. millénaire: l'anathéisme* (2011): 'God is dood, leve God: een nieuwe spiritualiteit voor het derde millennium: het anatheïsme'. Die titel drukt, nog beter dan de Engelse editie, uit hoe het 'anatheïsme' van Kearney een hermeneutische levens- en geloofshouding is, een spiritualiteit. En dan zelfs een geloofshouding waarmee we het derde millennium in kunnen gaan.

Dat maakt wel nieuwsgierig wat er met dat woord 'anatheïsme', een door Kearney zelf gesmeed neologisme, bedoeld is. De notie anatheïsme is een combinatie van het woord 'ana', 'opnieuw', met 'theïsme'. Het woord theïsme kennen we: het duidt op het klassieke spreken over God. Daar zit een hele wereld van betekenissen achter: God wordt in dat klassieke spreken meestal gezien als een persoon die handelend optreedt in de wereld, maar ook van die wereld onderscheiden is (uitgedrukt met de hemel als zijn woonplaats).

Dat je vanuit zo'n veld van betekenissen zinvol over God kunt spreken is in de Europese filosofie allang geen gemeengoed meer. Tegenover het theïsme is het a-theïsme gekomen, de ontkenning (a-) dat theïstische taal zinvolle taal is. En wanneer er bij denkers van het moment al geen sprake is van atheïsme, dan is het toch minstens een vorm van 'posttheïsme', een zoeken om na (post-) het tijdperk van het theïsme op een andere manier zinvol over God te kunnen spreken, maar dan meestal met het register van negatieve taal: het voortdurend benadrukken van hoe we God niet kunnen uitdrukken in woorden. Daarin wordt een mogelijk perceptie van God veelal gesitueerd in het onzegbare, in het gapende gat, in de ruimte tussen woorden, in momenten waar je sprakeloos van wordt, in wat vanouds wordt genoemd: een negatieve theologie.

² In het Nederlands is van Kearney vertaald *On Stories* (2002): *Vertellingen* (2003).

Naast atheïsme en posttheïsme stelt Kearney nu het anatheïsme: hij wil opnieuw een pleidooi voeren voor een theïstisch spreken over God. Dat betekent niet dat het oude, vertrouwde spreken over God weer gewoon herhaald zou kunnen worden. 'Opnieuw' houdt voor Kearney vooral in: op een hernieuwde manier.

Voor hem heeft het weinig zin om over God te spreken vanuit de klassieke traditie, met de vooronderstelling dat het bestaan van God een onwrikbaar uitgangspunt voor het denken kan zijn, waar ieder weldenkend mens zich wel achter moet scharen. Aan de andere kant moet er ook meer over God te zeggen zijn dan in het postmodernisme gebeurt.

Kearney zoekt een andere weg. Hij is er als hermeneutisch denker van overtuigd dat zinvol spreken mogelijk is, maar is zich ook bewust dat zinvol spreken over God niet vanzelfsprekend is. Voor hem is de eyeopener om opnieuw over God te spreken de herkenning dat veel Bijbelverhalen ook gaan over ontmoetingen van mensen met God, die aan hen verschijnt op een overrompelende manier, zonder garanties vooraf over zekerheid.

De vreemde als vijand en als zegen

Neem bijvoorbeeld het verhaal van Abraham, die bezocht wordt door drie mannen (Genesis 18). In zo'n ontmoeting zit voor Kearney een heel typerend element, namelijk dat God verschijnt in de ontmoeting met vreemdelingen. God verschijnt waar mensen het waagstuk aangaan om zich ten opzichte van een bezoekende vreemdeling als gastheer op te stellen.

Dat vraagt wat van de mens, want ieder heeft het in zich om een vreemdeling te verwelkomen, maar ook om een vreemde te vernietigen. Een vreemde kan immers ook iemand zijn die uit is op je vernietiging. Gastvrijheid (*hospitality*) en vijandigheid (*hostility*) liggen dicht bij elkaar voor ons mensen en het is de kunst van leven en geloven om ze op het juiste moment te onderscheiden. Dat is de kern van het Bijbelse geloof.

Je kunt stellen dat de hele Bijbel een verhaal vormt van worstelingen tussen verschillende manieren van beantwoorden van het vreemde. Saul trekt eropuit om de Amalekieten te vernietigen, maar, midden in het gevecht tegen de vreemdelingen, besluit hij om bloeddorst in te ruilen voor genade (1 Samuël 15). Jakob worstelt met een anoniem 'iemand' gedurende de nacht. Hij vecht tegen wat hij denkt een bedreigende tegenstander te zijn, totdat hij zich uiteindelijk openstelt voor de Ander (Genesis 32:25). Hij ontvangt een teken van God aan zijn heup en de nieuwe naam Israël, wanneer Jakob opteert voor vrede en ten diepste 'het gelaat van God' herkent in het gezicht van zijn dodelijke vijand. Het is opvallend dat hij de dag na de worsteling met de engel in staat is om God uiteindelijk te omhelzen in de gedaante van zijn rivaliserende broer Esau, van wie hij vervreemd was geraakt. De boodschap is deze: het goddelijke is als balling in iedere menselijke ander die vraagt om in ons midden ontvangen te worden. Het gezicht dat dient als spoor van transcendentie goddelijkheid is tegelijkertijd een open deur naar menselijkheid in de immanentie ervan in vlees en bloed. Of, zoals Emmanuel Levinas het stelt: 'Het verschijnen van het gelaat als gelaat opent menselijkheid. In zijn naaktheid als gelaat toont het gelaat mij de berooidheid van de arme en de vreemdeling.' Samengevat: mijn vriendschappelijke relatie tot de vreemdeling schenkt betekenis aan mijn relaties tot alle vreemdelingen, dichtbij of op een afstand, menselijk of goddelijk. In deze zin behelst het een keuze voor gerechtigheid tegenover moord.³

³ Kearney, *Anatheism*, 20.

Openstaan voor de vreemdeling om uiteindelijk God te ontmoeten: allerlei Bijbelverhalen treden dan voor het voetlicht. Ruth, Maria die de engel Gabriël ontvangt, de Emmaüsgangers, de gelijkenis van de barmhartige Samaritaan ... In al die verhalen gaat het om een waagstuk. De ontmoeting tussen vreemden kan uitlopen op dood en vernietiging, maar ook op een openbaring van God. De klopping op de deur bij een vrouw alleen in huis kan uitlopen op verkrachting, maar ook op de openbaring van een engel over de geboorte van de Zoon van God.

Een houding van openheid tot de vreemdeling en het vreemde, om daarin God te ontmoeten: de consequentie daarvan is ook dat we moeten toelaten dat God vreemd blijft. We kunnen God nooit vatten en bevatten in onze manieren van leven en denken. God zal ons nooit helemaal eigen worden, Hij zal altijd Anders blijven, Hij zal ons altijd ontglippen. Ook daarvan is het verhaal van de worsteling van Jakob een mooi voorbeeld.

We merken weer op dat pas *na* de worsteling met de vreemdeling in het donker Jakob zich realiseert dat hij gezegend is door 'het gelaat van God' (*Pniël*). God wordt geopenbaard *après coup*, in de nasleep van de ontmoeting, in het spoor van zijn voorbijgaan. En deze episode laat zien dat de ontmoeting met de godheid in het gelaat van de vreemde zich onder woorden laat brengen en zo tot ons komt, maar dat die ontmoeting zich tegelijkertijd woordeloos onttrekt aan de onmiddellijke greep van herkenning. Wanneer geopenbaard wordt dat God steeds aanwezig is geweest, is God alweer vertrokken. Daarom blijft God een vreemde, zelfs in de meest intieme omhelzing: 'Mijn plannen zijn niet jullie plannen, en jullie wegen zijn niet mijn wegen – spreekt de Heer' (Jesaja 55:8). De Ander blijft vreemd, ook in zijn meest herkenbare gedaante. Het goddelijke en het menselijke zijn niet van elkaar te scheiden noch gelijk aan elkaar, niet uit elkaar te halen noch identiek.⁴

Wanneer je zo openstaat voor de vreemdeling en het vreemde, om daarin de zegen van God te bespeuren, dan kun je niet meer exclusivistisch denken, alsof je God in de broekzak van je eigen religie kunt steken. Daarom staat Kearney ook open voor de inbreng van andere religies, zoals de islam, waarmee jodendom en christendom een geschiedenis van gastvrijheid delen.

Waar was God in Auschwitz?

God openbaart zich wanneer we God ontvangen. Dat betekent veel voor het spreken over God. Want God is dan niet meer iemand die los van ons ontvangen verschijnt en opereert. Dat geeft Kearney een andere kijk op de Holocaust. Het heeft geen zin om te vragen: waar was God in Auschwitz? Had Hij de vernietiging van het Joodse volk niet kunnen stoppen? God kan slechts bevrijdend verschijnen waar wij Hem als vreemdeling verwelkomen.

Waar was God dus in Dachau en Treblinka? Hij leed met zijn volk. Vanuit een anatheïstisch perspectief moet je het verbond opvatten als een godheid die mensen oproept tot een volledig partnerschap, tot mede-schepping, of, zoals een oude spreuk uit de Talmoed het ooit stelde, tot het voltooiën van de zevende dag van de Schepping. De Heer zelf is niet in staat om die te voltooiën zonder een [tirannieke] God van de Totaliteit te worden. Anatheïstisch geloven is verantwoordelijk voor het beëindigen van het menselijke *en* van het goddelijke

⁴ Kearney, *Anatheism*, 22.

lijden. Het gaat om het kiezen voor God als een uitnodiging tot leven en gerechtigheid boven een Moloch van moord en dood.⁵

Anatheïstisch geloven, God steeds opnieuw gewaarworden in het ontvangen van de vreemde, legt dus een grote verantwoordelijkheid bij de mens. Misschien dat het klassieke geloven leidde tot een onmondige mens die alles van God verwachtte. De secularisering wilde het hebben van een mondige mens, die zelf en voor zichzelf kon verwoorden wat zinvol was. De anatheïstische mens gebruikt zijn of haar mondigheid om de roep van een vreemde de ruimte te geven en daarin God gewaar te worden.

De aard van het denken

Daarmee verandert voor Kearney het hele karakter van filosofie en theologie. In het klassieke denken gaat het om criteria van coherentie en consistentie: alle beweringen die je doet, moeten in elkaar grijpen en op elkaar aansluiten. Een bewering moet ook te toetsen zijn aan de werkelijkheid, hij moet verifieerbaar zijn. Heel anders wordt het wanneer God geen gegeven is en een zinvolle diepte van de werkelijkheid zich pas ontvouwt in een bepaalde ervaring. Dan komen filosofische beweringen voort uit een bepaalde ervaring van de werkelijkheid. De filosofie helpt om het goddelijk verschijnen in het vreemde te benoemen. Maar er is absoluut geen sprake meer van een werkelijkheid die zich in objectieve termen laat benoemen, niet als het gaat om het zinvolle aspect van het leven in ieder geval.

Het denken wordt in het anatheïsme net als het leven een waagstuk, dat je steeds opnieuw moet aangaan. Dat anatheïstische denkwaagstuk heeft voor Kearney vijf componenten. Voor hem zijn van belang: verbeeldingskracht, humor, toewijding, onderscheidingsvermogen en gastvrijheid. Dat zijn alle vijf aspecten die iets openbreken van een vooringenomen houding. Zo'n houding zou je nou net een kramp geven, een beperkte focus, waarmee je het genadevolle verschijnen van God in den vreemde niet zou onderkennen of verkeerd zou opvatten. Terwijl die verschijning juist de impasse van een atheïstische of posttheïstische beleving kan doorbreken. Anatheïstisch denken heeft een uitstraling van creativiteit en openheid, en niet van verstardeheid of bezwaardheid, zo veel mag wel duidelijk zijn.

Waardering

Ik moet bekennen dat het een tijd geduurd heeft voor ik de waarde van Kearneys denken heb beseft. Al in de jaren negentig, toen ik met een dissertatie over Paul Ricoeur bezig was, had ik boeken van hem gelezen en wanneer er iets nieuws van hem verscheen (wat bij deze vruchtbare schrijver nogal eens het geval is), hield ik dat vluchtig bij. Pas een paar jaar geleden, bij het lezen van *Anatheïsme*, ging het kwartje bij mij vallen en ben ik hem gaan waarderen.

Ik ben ervan overtuigd dat er een zinvol spreken over God mogelijk is. Daarvoor moet je als theoloog en gelovige laveren tussen mensen die het woord 'God' niet meer in de mond nemen en mensen die juist te pas en te onpas menen te weten wie en wat God is en doet. Het postmodernisme heeft me gevoelig gemaakt voor de ruimte van Gods aanwezigheid in alles wat zich niet onder woorden laat brengen. Maar de vormtaal van de Bijbelse teksten heeft me er ook steeds toe aangezet om te blijven zoeken naar hoe de presentie van God zich ook wél in woorden laat vangen. Of misschien beter gezegd: laat nawijzen.

⁵ Kearney, *Anatheïsme*, 61.

De hermeneutiek van Richard Kearney geeft mij een handreiking om God opnieuw gewaar te worden, Gods verschijnen aan te wijzen zonder Hem in woorden te vangen en te beknellen. Daarmee heeft Kearney me een nieuwe blik op de Bijbel gegeven en een impuls tot denken. Hij heeft voor mij hermeneutiek weer gemaakt tot waar deze ten diepste voor bedoeld is: een opdracht om in denken, leven en handelen te werken aan begrip.

Gespreksvragen

1. '... dat begrijpen en elkaar zinvol verstaan mogelijk is' (p. 1). Wat denkt u op het eerste gezicht van deze vooronderstelling? Wat betekent het om iemand of iets écht te begrijpen? Is dat moeilijk of zelfs onmogelijk? Wat is er volgens u voor nodig?
2. 'De vreemde als vijand en als zegen' (p. 3-4)
 - a. Aan welke Bijbelverhalen denkt u als het gaat om ontmoeting met vreemden en kijk krijgen op God?
 - b. Zoek verwerkingen uit beeldende kunst of literatuur bij een Bijbelverhaal dat u hebt genoemd. Ziet u hierin iets van de spanning tussen gastvrijheid en vijandigheid, aarzeling en vastberadenheid tot het vreemde? Hoe wordt dat uitgedrukt? Wordt die spanning opgelost?
3. 'Daarom staat Kearney ook open voor de inbreng van andere religies...' (p. 4). Hebt u ervaring met het lezen van teksten van andere culturen en religies? Hoe zijn deze?
4. Kearneys denken is actueel nu in Europa en in Nederland veel vluchtelingen binnenkomen. Wat heeft zijn denken daarin voor u te betekenen?
5. In plaats van de vraag 'Waar was God in Auschwitz?' legt Kearney de verantwoordelijkheid bij de mens (p. 5). Als mede-schepper is het aan de mens om lijden te beëindigen. Hoe kijkt u aan tegen die verantwoordelijkheid?
6. 'Het denken wordt in het anatheïsme net als het leven een waagstuk...' (p. 5). Bij dat waagstuk noemt Kearney vijf componenten. Welke zijn voor u belangrijk? Welke vindt u vreemd in dit rijtje? Wat zou u eraan toevoegen?

Dr. Theo L. Hetteema is docent aan het Seminarium van de Bond van Vrije Evangelische Gemeenten in Nederland, gevestigd bij de Protestantse Theologische Universiteit in Amsterdam. Hij doceert dogmatiek en (missionaire) gemeenteopbouw. Voorheen was hij predikant en theologisch onderzoeker. Hij publiceert over hermeneutiek, spiritualiteit, dogmatiek en godsdienstfilosofie.